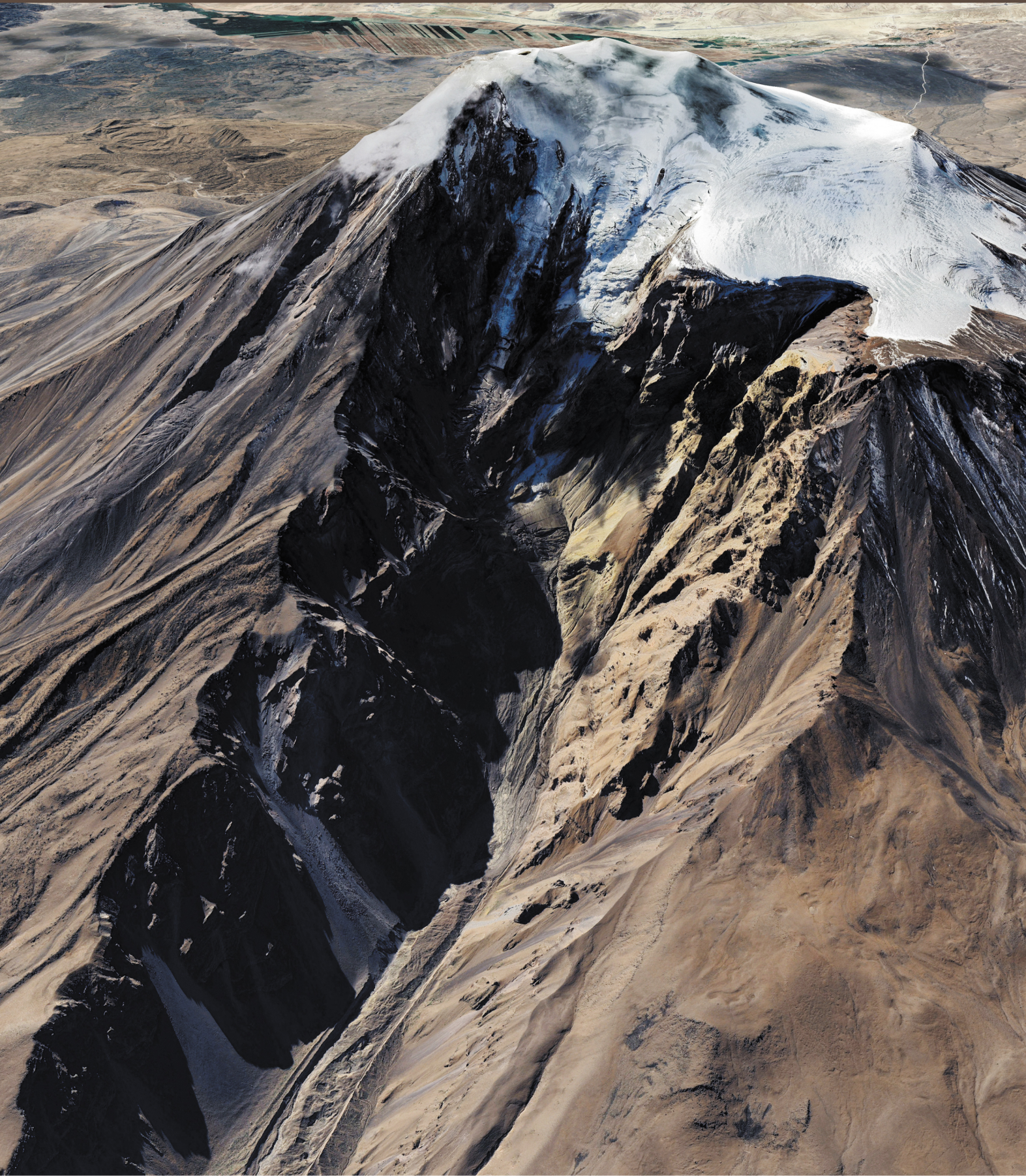

ՀԱՍՄԻԿ ԳԱԼՍՏՅԱՆ

ՀԱՅ ՍՏՈՐԻՆ ԱՌԱՍՊԵԼԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՉԱՐ ՈԳԻՆԵՐ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

HASMIK GALSTYAN

ARMENIAN LOWER MYTHOLOGY:
EVIL SPIRITS

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

АСМИК ГАЛСТЯН

НИЗШАЯ МИФОЛОГИЯ АРМЯН:
ЗЛЫЕ ДУХИ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՍՄԻԿ ԳԱԼՍՏՅԱՆ

ՀԱՅ ՍՏՈՐԻՆ
ԱՌԱՍՊԵԼԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.
ՉԱՐ ՈԳԻՆԵՐ

*Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
և ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի
գիտական խորհուրդների երաշխավորությամբ*

Խմբագիրներ՝
բանասիրական գիտությունների դոկտոր **Թ. Լ. Հայրապետյան**
պատմական գիտությունների դոկտոր **Հ. Մ. Չոլաքյան**

Գրախոսներ՝
պատմական գիտությունների թեկնածու **Ս. Գ. Հորոսյան**
բանասիրական գիտությունների թեկնածու **Գ. Թ. Գևորգյան**

ՀՏԴ 398(=19)
ԳՄԴ 82.3(53)
Գ 206

Գալստյան Հասմիկ
Գ 206 **Հայ ստորին առասպելաբանություն. Չար ոգիներ** / Հասմիկ Գալստյան: ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ. – Եր.: ՀԱԻ հրատ., 2026. – 240 էջ:

Մենագրությունը նվիրված է հայ ժողովրդական գրույցներում և հավատալիքային համակարգում առկա ստորին առասպելաբանական կերպարներից չար ոգիների՝ համակողմանի և բազմաշերտ ուսումնասիրությանը: Աշխատության մեջ առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ է դրվում «ստորին առասպելաբանություն» եզրույթը և առաջադրվում է կերպարների դասակարգման նոր մեթոդաբանություն: Հետազոտության աղբյուրագիտական հիմքը կազմում է XIX դարի երկրորդ կեսից մինչև մեր օրերը գրառված բանահյուսական և ազգագրական հարուստ նյութը: Չար ոգիների քննությունը կատարվում է միջգիտակարգային հարթության վրա՝ համադրելով պատմագիտական, լեզվաբանական, կրոնագիտական, տոմարագիտական և այլ բնույթի տվյալներ: Գրքում մանրամասն վերլուծության են ենթարկվել չար ոգիների գործառնությունները, նրանց ծագումնաբանության խնդիրը, աշխարհագրական տարածվածությունն ու բարբառային անվանաձևերի բազմազանությունը, ինչպես նաև՝ ոգիների ազդեցությունից պաշտպանվելու ժողովրդական կանխարգելիչ միջոցները, կերպարանափոխության դրսևորումները և մի շարք այլ հարցադրումներ: Գիրքը կարևոր ներդրում է հայագիտական հետազոտությունների ոլորտում և նախատեսված է բանագետների, ազգագրագետների, լեզվաբանների, բարբառագետների և հայկական մշակույթով հետաքրքրվող ընթերցողների լայն շրջանակի համար:

Գիրքը հրատարակության է պատրաստվել Հայագիտական ուսումնասիրությունների և հետազոտությունների ազգային ընկերության (NAASR) ֆինանսական աջակցությամբ:

ՀՏԴ 398(=19)
ԳՄԴ 82.3(53)

ISBN 978-9939-886-90-9

© Գալստյան Հ., 2026
© Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 2026

The monograph is devoted to a comprehensive and multifaceted study of evil spirits as part of the system of lower mythological figures in Armenian folk stories and belief systems. The term “lower mythology” is introduced into scholarly circulation, along with a new methodology for the classification of these figures. The source base of the research consists of extensive folklore and ethnographic materials recorded from the second half of the nineteenth century to the present.

The study of evil spirits is conducted from an interdisciplinary perspective, integrating data from history, linguistics, religious studies, calendrical studies, and related fields. The book provides a detailed analysis of the functions of evil spirits, the problem of their origins, their geographical distribution and dialectal name variants, as well as traditional folk methods of protection against them, manifestations of metamorphosis, and a range of other related issues.

The monograph represents a significant contribution to Armenian studies and is intended for folklorists, ethnographers, linguists, dialectologists, and a wide readership interested in Armenian culture.

The publication of this book has been made possible with the financial support of the National Association for Armenian Studies and Research (NAASR).

Монография посвящена комплексному и многоаспектному исследованию злых духов как части системы персонажей низшей мифологии в армянских народных беседах и верованиях. Термин «низшая мифология» вводится в научный оборот наряду с новой методологией классификации этих персонажей. Базу источников исследования составляют обширные фольклорные и этнографические материалы, зафиксированные со второй половины XIX века до настоящего времени.

Изучение злых духов осуществляется с междисциплинарных позиций с привлечением данных истории, лингвистики, религиоведения, календарных исследований и смежных областей. В книге представлен подробный анализ функций злых духов, проблемы их происхождения, их географического распространения и диалектных вариантов их наименований, а также традиционных народных способов защиты от них, проявлений метаморфозы и ряда других связанных вопросов.

Монография представляет собой значительный вклад в армяноведение и предназначена для фольклористов, этнографов, лингвистов, диалектологов, а также широкого круга читателей, интересующихся армянской культурой.

Публикация данной книги стала возможной благодаря финансовой поддержке Национальной ассоциации армяноведческих исследований (NAASR).

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Յասմիկ Գալստեանի այս մենագրութիւնը նուիրուած է հայ ժողովրդական գրոյցներուն, հաւատալիքներուն եւ պատկերացումներուն մէջ չարի կարգին մէջ մտնող ոգիներու ուսումնասիրութեան, այն բոլոր չարքերուն, որոնք յականէ-անուանէ ճանչցուած են ժողովուրդի կողմէ:

Այս իմաստով աշխատութիւնը ունի համապարփակ բովանդակութիւն: Հոն յաջորդաբար խմբաւորուած ու ներկայացուած են հայ բանահիւսութեան մէջ դէռն ու դիւականը, ծննդկանին ու նորածինին վնասող եւ մարդկութեան բազմացման խոչընդոտող ոգիները, ժողովրդական պատկերացումներուն մէջ օրօրոցագողն ու մանկասաստ ոգիները, տոմարի հետ կապուած ոգիները, ջուրի ոգիները եւ ուրուականներ:

Այսպիսով՝ մենք յստակ պատկերացում մը կ'ունենանք անցեալին ու ներկայիս մեր ժողովուրդի հոգեւոր աշխարհին մէջ ձեւաւորուած ու կերպարաւորուած չար ոգիներու մասին, որոնք ներկայացուած են ոչ միայն իրենց ֆիզիքական ու գործառնութային յատկանիշներով, այլեւ գտնուած վայրերով: Սա կը նշանակէ՝ ամբողջ հայաշխարհը իր պատմա-ազգագրական ուրոյն շրջանակներով եւ արդի տարածքներով: Անոնցմէ ոմանք կան նաեւ այլ ժողովուրդներու կեանքին մէջ, բայց մեծամասնութեամբ յատուկ են հայ ժողովուրդին: Նշելի է նաեւ, որ տարբեր գործառնութներ ունեցող չար ոգիները ազգագրական տարբեր շրջանակներու մէջ կրնան հանդէս գալ տարբեր անուանումներով:

Չարի մասին վկայող գրոյցները ի վերջոյ բանահիւսական յօրինումներ են, սերունդէ սերունդ անցած բաներ, բայց շատեր վկայական գրոյցներ են «մեզմէ լաւերուն մասին», այսինքն իրական մարդոց կողմէ ապրուած, զգացուած ու տեսնուած բաներ: Այստեղ կարեւոր է դիտարկել գրոյցները փոխանցողներու հոգեբանական վիճակը: Նաեւ գրառողին ու վերլուծողին, այս պարագային՝ հեղինակին: Մենք որքան որ նկատեցինք՝ այս բոլորին մէջ հեղինակը ունի գրառողի, նկարագրողի եւ վերլուծողի գի-

տական լրջագոյն մօտեցում, անկախ անկէ, թէ ան հոգեբանական եւ իմացական ինչ վիճակներ կրնայ ունեցած ըլլալ փաստին նկատմամբ: Բան մըն ալ կայ, որ շատեր այս բաները կրնան նկատել սին ու սնոտի, սնոտիապաշտական երեւոյթներ, սակայն պէտք է նշել, որ անոնք մեր ժողովորդի հոգեւոր արժէքներուն մաս կը կազմեն, ու ցայսօր՝ մարդիկ յատուկ երկիւղածութեամբ չարը վանելու ծէսեր կը կատարեն, չարխափան իրեր կը դնեն դռան արտաքին պատին, մանկան օրօրոցին վրայ եւ այլ տեղ: Ասիկա սոսկական աւանդապաշտութեամբ հնարաւոր չէ բացատրել:

Նշենք, որ չար ոգիներու մասին գրոյցներէն շատեր փոխանցուած են հայ մատենագրութեան եւ գրականութեան միջոցով, բայց անոնց նկատմամբ հետաքրքրութիւնը աւելցաւ 19-րդ դարէն սկսեալ, երբ բազմաթիւ բանահաւաքներ գրի առին ու մեզի փոխանցուցին զանոնք: Հեղինակը մեծ ջանասիրութեամբ հաւաքած եւ ուսումնասիրած է այս հսկայ քանակութեամբ գրականութիւնը եւ ինք ալ իր կարգին անձնական գրառումներով հարստացուցած է այս շտեմարանը:

Աշխատութիւնը օժտուած է նաեւ տեղանուններու եւ անձնանուններու ցանկերով ու, ամէնէն կարեւորը, չար ոգիներու եւ անոնց առնչուող բառարանով, որ աւելիով կը բարձրացնէ կատարուած աշխատանքին նաեւ գործնական նշանակութիւնը:

Յասմիկ Գալստեանի բժախնդիր ու յամառ աշխատանքին արգասիքն է այս աշխատութիւնը:

Յակոբ Չոլաքեան
պատմական գիտութիւններու դոկտօր
ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ ազգագրութեան
ինստիտուտի գլխաւոր գիտաշխատող

Լուսավորիչ ժողովեց դիվան լըցեց զընդան:

Կաղ Դեն եկավ ասաց, յաման.

Ջիս մի՛ դներ զընդան.

Ես կ'եղնիմ Սուրբ Կարապետու փռշեհան,

Տանիմ թափեմ Փրեքաթման,

Մինչ որ Բրիստոս գա դարասարան:

Գարեգին Սրվանձտեանց

Նկ. 1. Մշո Ս. Կարապետ եկեղեցու երկփեղկ դուռը, 1212թ. (լուսանկարը՝ Հրայր Բազե-Խաչերյանի)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ	6
ԱՌԱՋԱԲԱՆ	10
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	13
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
ԶԱՐ ՈԳԻՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԶՐՈՒՅՑՆԵՐԻ ԺԱՆՐԱՅԻՆ ՈՒ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	19
1. Մնահավատության և առասպելաբանության հարաբերակցությունը ժողովրդական գրույցներում. գրույցի ժանրը և անվանումները	21
2. Գիտական եզրաբանության և կերպարների նույնականացման խնդիրը ստորին առասպելաբանական գրույցներում	24
3. Ստորին առասպելաբանական կերպարների դասակարգման սկզբունքները	26
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ԴԵՎՆ ՈՒ ԴԻՎԱԿԱՆԸ ՀԱՅ ԲԱՆԱՀՅՈՒՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ	29
1. Դևը հայ ստորին առասպելաբանական գրույցներում	31
2. Դիվահարություն և դիվահալածություն. հիվանդություն և բուժում	41
3. Քաջքերը հայ ստորին առասպելաբանության համակարգում	49
4. Սատանայի նկարագիրը ժողովրդական գրույցների համատեքստում	52
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	
ԾՆՆԴԱԿԱՆԻՆ ՈՒ ՆՈՐԱԾՆԻՆ ՎՆԱՍՈՂ ԵՎ ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ ԲԱԶՄԱՑՄԱՆԸ ԽՈՉԸՆԴՈՏՈՂ ՈԳԻՆԵՐ	67
1. Ալերի հավատալիքը հայ ժողովրդական ավանդության մեջ	69
2. Թպղան որպես հիվանդության դև	78
3. Օրորոցագողն ու մանկասաստ ոգիները ժողովրդական պատկերացումներում	85
ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ	
ՏՈՍԱՐԻ ՀԵՏ ԿԱՊԱԾ ՈԳԻՆԵՐ	91
1. Շվիտը հայկական գրույցներում	92
2. Խվիլիկի հավատալիքը բերքահավաքի համատեքստում	102
3. Խիպիլիկը որպես մղձավանջի դեմ	108

ԳԼՈՒԽ ՅԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՋՐԻ ՈԳԻՆԵՐԸ ՀԱՅ ՍՏՈՐԻՆ ԱՌԱՄՊԵԼԱԲԱՆԱԿԱՆ ՉՐՈՒՅՑՆԵՐՈՒՄ 115

Ջրի ոգիների տիպաբանությունն ու գործառնությանն առանձնահատկությունները 116

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ՈՒՐՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՏԻՊԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅ ՍՏՈՐԻՆ ԱՌԱՄՊԵԼԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ 125

1. Գոռնափշտիկի հավատալիքը և պատկերացումները 126

2. Դախանավար անունով վամպիրը 132

ՎԵՐՋԱԲԱՆ 137

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 143

Չրույցներ չար ոգիների մասին 144

Բանասացների աղյուսակ 153

Բառարան չար ոգիների անունների և դրանցով կազմված բառերի 154

Բացատրական բառարան 175

Անձնանունների ցանկ 181

Տեղանունների ցանկ 184

Առարկայական ցանկ 187

Հապավումների և համառոտագրությունների ցանկեր 198

Քարտեզների, գծանկարների և լուսանկարների ցանկեր 199

Գրականության ցանկ 201

ARMENIAN LOWER MYTHOLOGY: EVIL SPIRITS. SUMMARY 215

АРМЯНСКАЯ НИЗШАЯ МИФОЛОГИЯ. ЗЛЫЕ ДУХИ. РЕЗЮМЕ 225

CONTENTS

PREFACE	6
FOREWORD	10
INTRODUCTION	13
CHAPTER ONE	
GENRE AND STRUCTURAL FEATURES OF STORIES ABOUT EVIL SPIRITS	19
1. The Interrelation Between Superstition and Mythology in Lower Mythological Stories: the Characteristics and Terminology of the Genre	21
2. The Problem of Scientific Terminology and Identification of the Character in Lower Mythological Stories	24
3. Principles of Classification of Lower Mythological Characters	26
CHAPTER TWO	
THE DEVIL AND THE DEMON IN ARMENIAN FOLK MYTHOLOGY	29
1. The Dev (Demon) in Armenian Lower Mythological stories	31
2. Demoniac Possession and Exorcism: Illness and Healing	41
3. The Kajks in the System of Armenian Lower Mythology	49
4. The Description of Satan in the Context of Lower Mythological Stories	52
CHAPTER THREE	
DEMONS HARMFUL TO MOTHERS IN CHILDBIRTH AND NEWBORN INFANTS AND OBSTRUCTING HUMAN REPRODUCTION	67
1. The Belief in the Als in Armenian Folk Tradition	69
2. The Tpgha as a Demon of Disease	79
3. The Cradle-Stealer and Child-frightening Spirits in Folk Conceptions	85
CHAPTER FOUR	
CALENDAR-RELATED SPIRITS	91
1. The Shvot in Armenian Lower Mythological Stories	93
2. The Belief in the Khlvlik in the Context of Harvest	102
3. The Khipilik as a Nightmare Demon	108
CHAPTER FIVE	
WATER SPIRITS IN ARMENIAN LOWER MYTHOLOGICAL STORIES	115
Typology and Functional Characteristics of Water Spirits	116
CHAPTER SIX	
TPOLOGICAL FEATURES OF GHOSTS IN THE SYSTEM OF ARMENIAN LOWER MYTHOLOGY	126
1. The Belief and Conceptions of the Gornapshitik	126
2. The Vampire Named Dakhanava	132
CONCLUSIONS	137
APPENDIX	143
Stories about Evil Spirits (Field Materials)	144
List of Narrators (Storytellers)	153
Dictionary of Evil Spirits' Names and Related Derivatives	154
Explanatory Dictionary	175
List of Personal Names	181
List of Toponyms	184
Subject Index	187
List of Abbreviations and Acronyms	198
Lists of Maps, Drawings, and Paintings	199
References	201
ARMENIAN LOWER MYTHOLOGY: EVIL SPIRITS. SUMMARY	215
АРМЯНСКАЯ НИЗШАЯ МИФОЛОГИЯ. ЗЛЫЕ ДУХИ. РЕЗЮМЕ	225

ОГЛАВЛЕНИЕ

ОТ РЕДАКТОРА	6
ПРЕДИСЛОВИЕ	10
ВВЕДЕНИЕ	13
ГЛАВА ПЕРВАЯ	
ЖАНРОВЫЕ И СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАРОДНЫХ РАССКАЗОВ О ЗЛЫХ ДУХАХ	19
1. Соотношение суеверия и мифологии в низших мифологических рассказах: жанровые характеристики и терминология	21
2. Проблема научной терминологии и идентификации персонажей в низших мифологических рассказах	24
3. Принципы классификации персонажей низшей мифологии	26
ГЛАВА ВТОРАЯ	
ДЬЯВОЛ И ДЕМОН В АРМЯНСКОЙ НАРОДНОЙ МИФОЛОГИИ	29
1. Дзв (демон) в армянских низших мифологических рассказах	31
2. Одержимость демонами и экзорцизм: болезнь и исцеление	41
3. Каджки в системе армянской низшей мифологии	49
4. Описание Сатаны в контексте низших мифологических рассказов	52
ГЛАВА ТРЕТЬЯ	
ДУХИ, ВРЕДЯЩИЕ РОЖЕНИЦЕ И НОВОРОЖДЁННОМУ И ПРЕПЯТСТВУЮЩИЕ ПРОДОЛЖЕНИЮ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РОДА	67
1. Поверие об алах в армянской народной традиции	69
2. Тпха как демон болезни	78
3. Похититель колыбели и духи-пугала в народных представлениях	85
ГЛАВА ЧЕТВЕРТАЯ	
ДУХИ, СВЯЗАННЫЕ С КАЛЕНДАРЕМ	91
1. Швот в армянских низших мифологических рассказах	92
2. Поверие о Хлвлике в контексте сбора урожая	102
3. Хипилик как демон ночного кошмара	108
ГЛАВА ПЯТАЯ	
ДУХИ ВОДЫ В АРМЯНСКИХ НИЗШИХ МИФОЛОГИЧЕСКИХ РАССКАЗАХ	115
Типология и функциональные особенности водяных духов	116
ГЛАВА ШЕСТАЯ	
ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРИЗРАКОВ В СИСТЕМЕ АРМЯНСКОЙ НИЗШЕЙ МИФОЛОГИИ	125
1. Поверие о Горнапштике и народные представления	126
2. Вампир по имени Даханавар	132
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	137
ПРИЛОЖЕНИЯ	143
Рассказы о злых духах (полевые фольклорные материалы)	144
Таблица сказителей	153
Словарь имен злых духов и их производных	154
Толковый словарь	175
Указатель личных имён	181
Указатель топонимов	184
Предметный указатель	187
Списки сокращений и аббревиатур	198
Списки карт, рисунков и цветных иллюстраций	199
Список литературы	201
ARMENIAN LOWER MYTHOLOGY: EVIL SPIRITS. SUMMARY	215
АРМЯНСКАЯ НИЗШАЯ МИФОЛОГИЯ. ЗЛЫЕ ДУХИ. РЕЗЮМЕ	225

ՀԱՍՄԻԿ ԳԱԼՍՏՅԱՆ
ՀԱՅ ՍՏՈՐԻՆ ԱՌԱՍՊԵԼԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.
ՉԱՐ ՈԳԻՆԵՐ

Անգլերեն և ռուսերեն ամփոփումների թարգմանությունը՝
ը. գ. թ. Լուսինե Մադաթյանի

Սրբազրումը՝
Քրիստինա Այվազյանի

Գծանկարները՝
Անի Սահակյանի

Քարտեզները՝
Ռաֆիկ Գաբրիելյանի

Ֆորագցի քարտեզը՝
Անահիտ Գալստյանի

Ձևավորումը և էջադրումը՝
Արթուր Հարությունյանի

Շապիկի նկարը՝ Google Earth Pro (սկզբնաղբյուրը՝ Maxar Technologies 2010)

Տպագրությունը՝

ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՎԱՆՑԻ
ՏՊԱԳՐԱՏՈՒՆ - ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
www.veprint.am

*Եթէ դու յորս հեծցիս
յԱզարն ի վեր ի Մասիս,
զՔեզ կալցին քաջք, տարցին
յԱզարն ի վեր ի Մասիս.
Անդ կայցես և զլոյս մի՛ տեսցես:
Մովսէս Խորենացի*

ՀԱՅ ԱՏՈՐԻՆ ԱՌԱՄՊԵԼԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. ԶԱՐ ՈՓԻՆԵՐ

